

تحولات ایران در دوره‌ی قاجاریه

■ روزشمار تحولات ایران در دوره‌ی قاجاریه

■ غلامحسین زرگری نژاد

■ مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران؛ چ اول، ۱۳۸۵، ۹۲۰ صفحه

درباره‌ی کتاب

پژوهش‌گران و تحلیل‌گران، در بررسی‌ها و کنکاش‌های خود برای دریافت علت‌ها و چرایی‌های فراز و فرودهای کنونی یک ملت، نقبی به گذشته‌ی آن می‌زنند؛ چرا که میان حیات فعلی و تاریخ هر جامعه، رابطه‌ای عمیق و حلقه‌ی اتصالی وجود دارد که تنها از طریق بررسی تاریخ آن ملت و پیدا کردن حلقه‌ی رابط میان گذشته و حال است که پاسخ بسیاری از سؤالات به دست می‌آید.

به این جهت است که حوادث تاریخی نقد و بررسی می‌شود تا علل حوادث امروز ریشه‌یابی گردد. پژوهش‌گران برای حصول به این مقصود، همواره نیازمند دست‌نوشته‌ها، اسناد دقیق، بدون غرض‌ورزی و استوار بر پایه‌های اصولی هستند. منابع معتبری که حوادث و رخداد‌های تاریخی را با توجه به زمان وقوع آن و چگونگی ارتباط وقایع شرح داده باشد. چنین مجموعه‌های معتبر، جامع و مدونی در میان کتب تاریخ به سختی یافت می‌شود. هر چند علاقه‌مندان این بخش کم نیستند؛ اما گاه به دلیل عدم دسترسی به منابع و یا عدم اطلاع از نام منابع و یا میزان اعتبارشان، امکان تحقیق درست و علمی را پیدا نمی‌کنند. مسأله‌ای که با وجود اهمیت بسیار زیاد، همواره مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. نکته‌ای که اساس تدوین مجموعه‌ی «روزشمار تحولات در عصر قاجار» به‌عنوان مجموعه‌ای کامل در خصوص حوادث و رخداد‌های عصر قجر و به شیوه‌ی کروئولوژیک شده است. عصری که به اعتقاد دکتر غلامحسین زرگری نژاد: «اگر تمام عصر معاصر را شامل نشود، بخش اعظم این برش تاریخی را در برمی‌گیرد. دوره‌ای که باید انفعال جامعه‌ی ایران را در دوران معاصر و بخش بزرگی از دلایل تعمیق فاصله‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی آن را با ممالک اروپایی در آن دوره و بخش یافت.»

تاریخ‌نگاری دارای شیوه‌های گوناگون تحلیلی، وقایع‌نگاری و یا محلی است. هر کدام از این شیوه‌ها را از لحاظ تدوین سال‌شمارانه یا

موضوعی باید نوشت. کروئولوژیک، یعنی بیان زمان واقعی هر پدیده از تولد، رشد تا مرگ و زوال. در این شیوه‌ی تاریخ‌نگاری، زمان واقعیت دارد و از یک نظم خاص پیروی می‌کند. بررسی کروئولوژیک بیش از هر چیز، خاص کتاب‌های تاریخ و تقویم‌ها است؛ چرا که در هر دو بخش زمان واقعی عنصر اصلی کلام و بیان است. در واقع، توالی حوادث و تسلسل زمانی محور اصلی است و همواره مورد توجه است. از جمله کتاب‌هایی که به این شیوه نوشته شده و اکنون نیز موجود هستند، می‌توان به تاریخ طبری، البداية و نهیة ابن کثیر.

«روزشمار تحولات ایران در عصر قاجار»، مجموعه‌ای است ۱۰ جلدی که بر پایه‌ی زمان استوار شده است و هم‌چون تقویم پیش می‌رود. مؤلف در مقدمه، در توصیف کتاب متذکر شده است: این مجموعه با قصد تدوین رخداد‌های زمان‌مند دوره‌ی قاجار و با اتکا به منابع اصلی، حصول زمان تقریبی حوادث فاقد زمان؛ اما قابل حصول به حیطة‌ی نسبی زمانی آن‌ها، به عنوان گامی اولیه در تاریخ معاصر ایران شکل گرفت.

مؤلف، در تنظیم این مجموعه، که در حال حاضر جلد اول آن به چاپ رسیده است، روزشمار قاجار را با تولد فتحعلی شاه آغاز کرده و کتاب را تا مرگ آقامحمد خان، بنیان‌گذار قاجاریه، پیش برده و حوادث این دوره‌ی زمانی را به ترتیب زمان وقوع اعم از روز، ماه و سال نقل کرده است و هر جا که تاریخ صریحی برای وقایع نیافته، از آن نیز نگذشته است؛ چرا که در آن صورت، احتمالاً مجبور می‌شده به دلیل عدم تقید برخی مورخان به حفظ ترتیب زمانی وقوع رخداد‌ها، بخش بزرگی از حوادث و تاریخ قجر را کنار بگذارد. در این موارد، نویسنده آن بخش از حوادثی را که تاریخ دقیقی از آن‌ها در دست نبوده، طی تحقیق و پژوهش زمان آن را براساس ارتباطش با حوادث بعد یا قبل معین یا پیشنهاد کرده و به این ترتیب، نیز بسیاری از وقایع گسسته از هم را با تعیین زمان به هم پیوند داده و در عین حال ارتباط موضوعی آن‌ها را نیز حفظ کرده است.

«روزشمار تحولات در عصر قاجار»، براساس مجموعه‌ای از منابع

**دوره قاجار اگر تمام عصر معاصر را شامل نشود، بخش اعظم این
برش تاریخی را در برمی‌گیرد. دوره‌ای که باید انفعال جامعه‌ی ایران را
در دوران حاضر و بخش
فاصله‌های سیاسی،
با ممالک اروپایی در آن**

دارد و در منابع دیگری که آن گزارش به آن‌ها ارجاع نشده است، خبری از آن نیست.»
بخش دیگری از منابع مورد استفاده در کتاب، منابع خطی است که از میان نسخه‌های کتابت‌شده، کامل‌ترین نسخه به عنوان منبع انتخاب شده و در همه جا به آن ارجاع داده شده است.

همان‌طور که اشاره شد، روزشمار قاجار، با تولد فتحعلی شاه به عنوان جد اعلا‌ی سلسله‌ی قاجاریه شروع می‌شود. مؤلف در این بین و پیش از ظهور سلسله‌ی قاجار، مدخل‌هایی را در نظر گرفته که به ریشه‌یابی و ترسیم رخدادهای مربوط به وضعیت و شرایط خوانین و ایل قاجار قبل از تأسیس سلسله‌ی قاجار و در **فصله‌ی سقوط اصفهان** تا تکوین حکومت آقامحمد خان قاجار می‌پردازد. در این بخش به عوامل و شرایط اجداد و پدران فتحعلی شاه و بسترسازی شکل‌گیری حکومت قاجار می‌پردازد.
هم‌چنین، کلیاتی از ریشه‌ی رخدادهای مربوط به مسائل مرزی ایران در شرق، غرب، شمال و جنوب ایران در آستانه‌ی ظهور فرمان‌روایی قاجاریه، سوابق فعالیت شرکت‌ها و کمپانی‌های خارجی و نیز سوابق و پیشینه برخی از عهدنامه‌های سیاسی و تجاری ایران در آن دوره و در نهایت شناسایی کلی سوابق تهاجمات قدرت‌های شمالی و جنوبی به ایران و سوابق رقابت‌های سیاسی در شرق و غرب ایران ارائه شده است.
کتاب با وجود آن که روزشمار است و تقویم قاجار؛ به دلیل اهمیت

و مآخذ اصلی و عمده‌ی تاریخ قاجار، اعم از متون و کتب تاریخی خطی و چاپی، اسناد و مدارک، فرمان‌ها و رقم‌ها، خاطرات، گزارش‌ها، روزنامه‌ها و نشریات و مجلات و هر آن چه خطی و نشانی از دوره قاجار داشته، به شرط اعتبار، تنظیم شده است.
در عین حال که این مجموعه، جمع‌آوری و تدوین حوادث و رخدادهای بر اساس ترتیب زمان وقوع آن‌هاست و مؤلف سعی کرده یک مرجع جامع و اولیه در خصوص تاریخ قاجار ارائه دهد؛ اما خود نیز تأکید دارد که کتاب در ظاهر گردآوری و تدوین اطلاعات پراکنده موجود در اسناد است. «در اصل باید این مجموعه را تحقیق مستقل و مفصلی بر روی اطلاعات و گزارش‌ها دانست که در عین حال در آن سعی شده تا ترتیب و توالی حوادث نه شکل کلی و سال‌شمار؛ بلکه عموماً در حد روزشمار، معین و سپس ارائه کرد.»

مؤلف از آن‌جا که سعی داشته مجموعه‌ای ارائه دهد که دست‌مایه‌ی تحقیقات و کنکاش‌های جامع و تحلیل‌های اصولی در این دوره از تاریخ ایران، که بسیاری از شرایط و رفتارهای کنونی جامعه ایران را متأثر از آن می‌بینند، شود، در اعلام ارجاعات و سواص و دقت خاصی نشان داده است. به نحوی که در مقدمه‌ی کتاب نیز به آن اشاره کرده است: «شیوه‌ی تنظیم ارجاعات به گونه‌ای است که خواننده با مشاهده‌ی یک گزارش و ارجاعات آن و عدم مشاهده در مراجع اصلی دیگر در کنار آن ارجاعات، می‌تواند مطمئن باشد که گزارش مذکور فقط در ارجاعات ارائه‌شده وجود

تأثیر تحولات کشورهای همسایه و قدرت‌های اروپایی بر حوادث تاریخی ایران، گزیده‌ای از سابقه‌ی ارتباط‌های سیاسی و مناسبات اقتصادی ایران با کشورهای مهم همسایه و کشورهای عمده اروپایی نظیر هلند، اسپانیا، فرانسه، انگلستان، که در اصل شروع آن به اوایل دوره صفویه برمی‌گردد؛ اما در دوره‌ی قاجار به اوج خود رسیده را نیز بیان کرده است تا امکان مقایسه‌ی وضعیت سیاسی آن کشورها هم زمان با تحولات و حوادث ایران و چگونگی تأثیرات حوادث و اتفاقات بین‌المللی بر رویدادهای داخلی امکان‌پذیر باشد.

درب‌گیری و فراگیری بسیار اعم از حوادث و رویدادهای داخلی و خارجی و چگونگی ارتباطات افراد و میزان تأثیرپذیری و تأثیرگذاری‌شان در صحنه‌ی تاریخ، از دیگر مشخصات جامعیت روزشمار تاریخ قاجار، است که در آن تنها به ذکر حوادث اکتفا نشده است؛ بلکه به دلیل اهمیت فعالیت افراد در روند حوادث تاریخی، به تناسب زمانی و مکانی در بخش‌های مختلف کتاب به مقالاتی در خصوص شخصیت‌های آن دوره و کیفیت ارتباطات و تأثیرگذاری‌هایشان نیز اشاره کرده است. «در کنار اطلاعات تاریخی و منظم این مجموعه، برحسب ضرورت مقالات کوتاهی از شخصیت‌ها و رجال، پادشاهان، صدراعظم‌ها، شاهزادگان، بیمان‌ها، معاهدات مهم، نهادهای مؤسسات اداری، اجتماعی و اقتصادی ارائه شده که علاوه بر ارائه اطلاعات تحقیقی و مستند، فرصتی را حداقل برای نقادی برخی از حوادث و رخداد‌های دوره‌ی قاجار به فراهم کند.»

در دوره‌ی قاجار ارتباطات سیاسی ایران با دیگر کشورها که از عهد صفویه آغاز شده بود، به اوج خود رسید و در این دوره معاهدات و قراردادهای بسیاری میان ایران و دول دیگر تنظیم شد که متن برخی از معاهدات و امتیازات اعطایی در زمان تنظیم آن‌ها نیز در کتاب آورده شده، متونی که در دیگر کتاب‌ها به صورت پراکنده بوده و در بیان آن‌ها در برخی موارد به زمان تنظیم و شرایط موجود آن، بی‌توجهی شده است.

در عین حال، در کنار توضیح هر مطلب و بیان هر حادثه، تصویر، عکس و نقشه‌هایی از حادثه، افراد و شخصیت‌ها نیز ارائه شده است. شاید بتوان گفت؛ مجموعه از آن جهت تهیه شده که بخش بزرگی از ریشه‌های ناکامی‌های کنونی و فعلی را باید در گذشته جست‌وجو کرد. نکته‌ای که مؤلف نیز در مقدمه بر آن تأکید می‌کند که مبانی ساختاری و ماهیتی تاریخ معاصر، معلول دوره‌ی معاصر نیست؛ بلکه مخلوق تحولات، تغییرات و زاینده علل و عواملی است که پیش از این دوره پدید آمده و در تکوین یک هویت مستقل تاریخی و برهه‌ای متفاوت از ادوار قبل و تاریخ کنونی، نقش علت اصلی را ایفا کرده‌اند.

دکتر زرگری‌نژاد، از آن جهت کتاب را حائز اهمیت می‌داند که معتقد است: «جامعه‌ی ایران وقتی تاریخ معاصر خود را آغاز کرد و در آستانه‌ی ورود به دوره‌ی معاصر رسید که تمام رمق خویش را در عرصه‌ی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از دست داده بود. جامعه‌ی ایران در اوج ضعف و انحطاط سیاسی و اقتصادی وارد دوران معاصر خود شد.»

در طول سال‌ها و سال‌ها، کتاب‌های تاریخی بسیار نوشته شده‌اند و هر یک بخش و برشی متفاوت از یک قوم، دولت و امپراطوری، اشخاص و خلاصه‌ی تاریخ را به تصویر قلم کشیده‌اند؛ کتاب‌هایی که گاهی به سفارش نوشته شده‌اند و گاهی به ضرورت و گاهی تنها به عنوان یک حادثه یا خبر در گوشه‌ای از یک روزنامه و نشریه به عنوان برگی از

تاریخ ثبت شده‌اند، تاریخی پراکنده؛ اما گاهی بیش از این نیاز است که نوشته شده و حتی دقیق‌تر. نیاز است تاریخ را نه فقط براساس وقایع و شخصیت‌ها، که براساس زمان وقوع و ترتیب زمانی رخدادها و حوادث بررسی کنیم. عنصر زمان، کلیدی‌ترین بخش این بررسی‌ها است. در بررسی‌های این چینی و ارتباط وقوع رویدادها با زمان گاه می‌توان به این نتیجه رسید که کوچک‌ترین تغییری در زمان وقوع هر اتفاقی، شرایط را به گونه‌ای دیگر تغییر می‌داد و حوادث شکل دیگری می‌یافت. و گاه شاید موجب می‌شد که هیچ‌گاه برخی اتفاقات رخ ندهد. این جاست که اهمیت روزشمار و تقویم دوره‌های مختلف تاریخ به خصوص برای پژوهش‌گران و تاریخ‌پژوهان مشخص می‌شود. اطلاعات دسته‌بندی شده‌ای که با اتکا به اسناد و براساس زمان وقوع کنار هم چیده شده‌اند.

درباره‌ی نویسنده

دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد، متولد ۱۳۲۹ در بجنورد است. وی پس از اتمام تحصیلات مقدماتی، در سال ۱۳۵۲ وارد دانشکده ادبیات و علوم

کتاب براساس مجموعه‌ای از منابع و مآخذ اصلی و عمده‌ی تاریخ قاجار، اعم از متون و کتب تاریخی خطی و چاپی، اسناد و مدارک، فرمان‌ها و رقم‌ها، خاطرات، گزارش‌ها، روزنامه‌ها و نشریات و مجلات و هر آنچه خطی و نشانی از دوره قاجار داشته، به شرط اعتبار، تنظیم شده است

انسانی دانشگاه تهران شد و مطالعات خود را تا پایان مقطع دکتری تاریخ در این دانشگاه ادامه داد. وی از سال ۱۳۳۳ تا کنون مشغول تدریس در گروه تاریخ دانشگاه تهران است.

حاصل ۲۵ سال تحقیق و پژوهش این دانشیار دانشگاه تهران، ۱۵ عنوان کتاب است که از آن میان می‌توان به خاطرات نخستین سپهبد ایران، آسیای مرکزی از سقوط صفویان تا استیلای روسیه، تاریخ عصر اسلام (عصر نبوت)، تاریخ تحلیلی اسلام، هفت رساله از عصر قاجار، تصحیح تاریخ ذوالقرنین و کتاب‌های درسی تاریخ سیاسی اجتماعی ایران بعد از اسلام، تاریخ سیاسی اجتماعی ایران قبل از اسلام، نهضت آزادی بخش فلسطین، تاریخ تمدن و فرهنگ و تاریخ معاصر ایران اشاره کرد.

اعتقاد دکتر زرگری‌نژاد به ضرورت پژوهش در تاریخ و بررسی و تحلیل شرایط کنونی براساس رویدادهای تاریخی پیشین از یک سو، و احساس نیاز به ارائه‌ی مجموعه‌ای دقیق و مستند به اهالی تاریخ و پژوهش از سوی دیگر، موجب شد تا روزشمار تاریخ معاصر ایران در عصر قاجار به عنوان یک مجموعه شکل بگیرد. دوره‌ای که به اعتقاد وی، بسیاری از تفکرات، وقایع و هنجارهای فعلی ریشه در آن عصر و دوران دارد. دلیلی که وی را

■ در بسیاری موارد مشاهده می‌کردم در بخش‌های دانشگاهی بسیاری از دانشجویان علاقه‌مند به تحقیق، با مشکل دستیابی و دسترسی سریع و آسان به منابع تحقیقاتی و تاریخی مواجه هستند. این مسأله موجب می‌شد تا این گروه، بخش عمده‌ای از انرژی و زمان خود را صرف پیدا کردن اسناد، مدارک و مأخذ برای انجام امور تحقیقاتی کنند که این امر در بسیاری موارد برایشان دشوار بود. در این مجموعه سعی شده اطلاعات دسته‌بندی شده‌ی دوره قاجار با ذکر منابع و ارجاعات آن به شیوه‌ای تدوین شود که پژوهش‌گران در پیدا کردن مأخذ خود با مشکلات کم‌تری روبه‌رو باشند و اهم وقت و انرژی خود را صرف بررسی و تحلیل مسائل تاریخی کنند. با این حال، کتاب حاضر، معطوف به گروه خاصی نیست و سعی شده به شکلی تدوین شود تا همه‌ی کسانی که به تاریخ معاصر ایران علاقه‌مند هستند، بتوانند این مقطع تاریخی را بر اساس مستندات دقیق و محکم، و نه غیر تخصصی بشناسند.

□ علت تأخیر ۱۰ ساله‌ی از تدوین تا چاپ چه بود؟

■ هم‌زمان با طی مراحل چاپ کتاب، به مرور اسناد، منابع و مستنداتی به دستم رسید که عمدتاً خارجی و نیازمند بررسی بودند. به دلیل اهمیت این اسناد و ضرورت چاپشان در کتاب، درخواست کردم تا در چاپ کتاب اندکی تأمل شود تا نسخه‌ی نهایی را به شکل کامل‌تری ارائه دهم که این مسأله موجب تأخیر در چاپ کتاب از سال ۷۷ تا سال ۱۳۸۵ شد.

□ محتوای ۱۰ جلد روزشمار تاریخ قاجار چیست؟

■ جلد اول این مجموعه ۱۰ جلدی، با سقوط اصفهان و تولد فتحعلی شاه به عنوان جد اعلای سلسله‌ی قاجار آغاز می‌شود و شامل کلیه‌ی اتفاقات و حوادث این دوره تا مرگ آقامحمدخان قاجار است. در جلد اول علاوه بر این موارد، اطلاعاتی مستند در خصوص سلسله‌ی صفویه و افشاریه نیز داده شده تا تصویری از تلاش‌های پدران و اجداد فتحعلی شاه برای ایجاد حکومت قاجاریه ارائه شود.

در حال حاضر، پنج جلد اول آماده‌ی چاپ است. جلد دوم، به رخدادهای تاریخ قاجار پس از مرگ آقامحمدخان تا انعقاد عهدنامه‌ی گلستان می‌پردازد. در جلد سوم روزشمار تاریخ قاجار تا مرگ فتحعلی شاه پیش می‌رود و جلد چهارم و پنجم این مجموعه نیز به دوره‌ی حکومت محمدشاه مربوط می‌شود. پنج جلد بعدی مجموعه، به دوره‌ی حکومت ناصرالدین شاه تا دوره‌ی مشروطیت اختصاص دارد.

□ ویژگی‌های روزشمار تاریخ قاجار در مقایسه با دیگر کتب تاریخی چیست؟

■ در این مجموعه چینش حوادث، بر اساس زمان وقوع آنهاست. به این دلیل، سعی شده است، کتاب مرجعی مستند، دقیق و تخصصی باشد؛ به طوری که گاه برای برخی وقایع به بیش از ۱۰ سند و مأخذ ارجاع داده شده است. و این امر تأکیدی است بر وقایع حادث شده و اسناد موجود برای آن واقعه. یکی دیگر از نکات خاص این مجموعه، ماهیت کرونولوژیک کتاب است و تنظیم وقایع با ذکر سه تاریخ شمسی، میلادی و قمری. یکی دیگر از مختصات این کتاب، ذکر حوادث جانبی دوره‌ی قاجار در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی متناسب با هر بخش است. از جمله حوادث دینی، علمی، انقلاب‌ها، اکتشافات و اختراعات؛ به طوری که خواننده در عین حال که تاریخ ایران را می‌خواند، می‌تواند به اتفاقاتی که در همان دوران در منطقه یا جهان روی داده است، نیز آگاهی پیدا کند.

سوق داد تا تحقیقات جامعی در خصوص آن دوران انجام دهد و در نهایت مجموعه‌ای ارائه دهد که علاوه بر ذکر تاریخ، حاوی اسناد و مأخذی باشد برای سهولت بررسی و تحقیق دانشجویان و پژوهش‌گران.

از نگاه نویسنده

□ روند شکل‌گیری مجموعه روزشمار تاریخ قاجار چگونه بود؟

■ پس از آن که مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر، ۱۰ سال قبل، پیشنهادت آلیف و تدوین روزشمار تاریخ قاجار را داد، فاز تحقیقاتی کار، به عنوان یک پروژه‌ی ۱۰ جلدی تعریف و آغاز شد. نسخه‌ی اولیه کتاب، ظرف یک سال و مطابق با قرارداد منعقد شده آماده شد و طی این زمان پنج جلد اول آن را برای چاپ آماده و تحویل گردید.

«در شروع کار، مبنا بر هم‌کاری گروهی، به عنوان تیم تحقیق شامل تعدادی از دانشجویان علاقه‌مند به تاریخ بود. قرار بر این بود که تیم تحقیقاتی، از منابع و اسناد فیش‌برداری کند و پس از بررسی، تحلیل، و تحقیق برای چاپ تنظیم و آماده شود؛ اما در ادامه کار متوجه شدیم که

جامعه‌ی ایران وقتی تاریخ معاصر خود را آغاز کرد و در آستانه‌ی ورود به دوره‌ی معاصر رسید که تمام رمق خویش را در عرصه‌ی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از دست داده بود و در اوج ضعف و انحطاط سیاسی و اقتصادی وارد دوران معاصر خود شد

این کار باید با اشراف یک نفر انجام شود در نتیجه کار را به تنهایی و در مدت یک سال به طور شبانه‌روزی انجام دادم.

□ چرا دوره‌ی قاجار انتخاب شد و ضرورت تدوین این روزشمار چه بود؟

■ برخلاف برخی از هم‌کارانم، اعتقاد دارم که تاریخ تنها علم شناخت گذشته براساس نوشته‌ها و کار مورخان نیست. در واقع تاریخ‌پژوهان باید، حوادث زمانی و زیرساخت‌های شکلی زمان خود را با نگاه و توجه به گذشته بررسی کنند در این شرایط، دوره‌ی قاجار به عنوان بخشی از تاریخ معاصر کشور، که هنوز عناصر تشکیل‌دهنده و ریشه‌های آن در بخش‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دوره‌ی کنونی وجود دارند، برای تحقیق انتخاب شد تا به علاقه‌مندان تاریخ فرصتی برای بررسی و دستیابی به وقایع این دوره‌ی خاص و تحلیل فراز و فرودهای جامعه را براساس آن بدهد. با وجود آن که منابع و اسناد باقی‌مانده از دوره قاجار فراوان است، با این حال نوعی تشنگی در آن وجود دارد که نیاز به انتظام داشت. به طور مسلم انجام کار تحقیقاتی دقیق و دستیابی به چشم‌اندازی روشن، زمانی محقق می‌شود که گزارش‌های منتشره از نظر زمانی، دقیق و مستند باشند.

□ مخاطبان کتاب بیشتر چه گروه‌هایی هستند؟